

Kerktorens als bakens in Drentse Aa-gebied

Het 'Nationaal Beek- en Estdorpenlandschap Drentse Aa' telt een aantal karakteristieke grote en kleinere esdorpen. Het is opmerkelijk dat niet elk dorp over een kerk beschikt. Bovendien is er een behoorlijk verschil in vorm en grootte tussen de aanwezige dorpskerken. Sommigen kerktorens rijzen hoog boven het geboomte op en dienen van verre als koersbaken. Ze horen zo al eeuwen bij het landschap van de Drentse Aa. In het hele stroomgebied van de Drentse Aa zijn dat de Martinitoren van Groningen en de kerktorens van Haren, Rolde en Anloo. In Vries staat ook een oude, machtige kerk, maar de toren daarvan steekt niet ver boven de omringende eiken uit. De kerken in het Noord-Drentse gebied hebben een historie, die te vergelijken is met de kerken in het nabijgelegen Ostfriesland in Duitsland. Er zijn ook overeenkomsten in bouw.

De kerk niet in 't midden...

Het gezegde dat je "de kerk in 't midden moet laten", gaat hier niet op. In de Drentse Aa-regio zijn de eerste kerkgebouwtjes aan de rand van de boerennederzettingen terechtgekomen (nog steeds mooi te zien in Rolde). Daar was ruimte, middenin niet. Het dorp groeide later om de kerk heen, voorzover de omgeving dat toeliet. Veel dorpjes liggen op tamelijk smalle zandruggen, met aan weerszijden de drassige beekdalén. Hoog en droog dus, maar dat 'hoog' had ook een religieuze achtergrond. Men wierp zelfs een heuvel op, om er een kerk op te zetten. In het gidsje van de kerk te Vries wordt verklaard, dat het een symbolische Sionsheuvel betreft: "Men moest opgaan ter kerke". De kerkheuvel van Vries is goed herkenbaar, evenzo bij de oude kerken te Eelde, Haren, Anloo, Zuid- en Noordlaren en Rolde.

Buitenlandse missionarissen

Er ontstaan pas kerken als een nieuw geloof vaste voet krijgt. Bij het Christendom in deze streek gebeurde dat tussen de achtste en tiende eeuw. Karel de Grote, het wereldlijk gezag, steunde de nieuwe religie en bood bescherming aan de missionarissen bij hun bekeringswerk. In 550 werd in Utrecht een missiepost gesticht, van waaruit het kersteningswerk 'mooi gelijk op' met de onderwerping aan het Frankische gezag kon plaatsvinden. De kerk zette in de zevende en achtste eeuw enkele geharde en geoefende mannen van Angelsaksische afkomst aan het werk: Willibrord, Wilfried en Bonifacius. Willibrord werd tot aartsbisschop van Utrecht gewijd. Bonifacius (die ook in Thüringen en Hessen als werkgebied had) sneuvelde in 754 bij een Friese opstand bij Dokkum.

Vanuit kloosters elders werd het Christendom verder verbreid. Ansgar werkte vanuit het klooster Corvey a/d Weser om in Noord-Duitsland, Denemarken en verderop in Scandinavië de leer ingang te doen vinden. Liudger en Willehad moesten de Saksen en Friezen bekeren. Liudger kreeg bekendheid en gezag vanwege een 'viswonder' bij het Duitse Leer. Hij stichtte in 800 ook een nieuw klooster te Werden, dat bezittingen in Noord-Nederland kreeg. In het Drentse Aa-gebied bestaat de 'Werdense weg' nog, de route waarlangs de monniken op inspectietocht gingen. Van Ansgar en Willehad zijn ook wonderdaden bekend, wat behoorlijk bijdroeg aan hun succes bij de v.m. 'ongelovigen'. Een wonder doet wonderen.

Historie van duizend jaar of meer

Veel kerken in Noord-Nederland en Noord-Duitsland vinden tussen de negende en tiende eeuw hun oorsprong in de inspanningen van genoemde missionarissen. De stad Meppen, even over de Duitse grens, begon als negende eeuwse missiepost, terwijl de (nu) Stadt Leer de missiebasis van Liudger was.

De huidige 'oude' kerken hebben bijna allemaal houten voorgangers gehad, zo blijkt uit opgravingen. De oudste zichtbare restanten (uit de elfde eeuw) zijn de tufstenen gedeelten in de later verbouwde kerken van onder meer Vries, Eelde en Anloo. Bij de Groninger Martinikerk zijn sporen gevonden van een houten kerkje uit begin negende eeuw. In Rolde is in het jaar 900 ook een houten kerkje gesticht, die werd opgevolgd door minstens twee kerkgebouwtjes (ook houtbouw). Rond 1200 kreeg Rolde een nieuwe, uit baksteen opgetrokken, Romaanse kerk.

In de achtste eeuw zou Willehad te Vries een houten kerkje hebben laten bouwen, aldus de lokale legende. Bij opgravingen zijn in elk geval wel twee brandlagen gevonden van oudere kerkgebouwtjes. De oudste kerken in het stroomgebied van de Drentse Aa zijn – met hun voorgangers- dus al zo'n duizend jaar deel van de samenleving.

Kerkepad, reeweg, lijkweg of doodweg

Al was de bevolking officieel gekerstend, de 'heidense' gebruiken bij de dodencultus bleven nog lang gehandhaafd. Men bleef bijvoorbeeld oude grafheuvels gebruiken om de doden bij te zetten. Vanaf de achtste eeuw probeerde de kerk deze gebruiken hardhandig de kop in te drukken. Niettemin kregen de gestorvenen tot in de elfde eeuw gewoon 'als vanouds' bijgaven mee op hun reis naar het hiernamaals. Een concilie in de negende eeuw stelde heldere voorschriften vast voor een ordentelijke christelijke begrafenis in of bij de kerk. Er werden vaste routes aangewezen, die van het buitengebied rechtstreeks naar de hoofdkerk voerden, de z.g. reeweg, lijkweg of doodweg, uiteraard ook als kerkepad in gebruik. De weg kende het recht van overpad, indien ze over particuliere gronden of akkerland voerde. De vrije doorgang en voortgang van de begrafenisstoet was zodoende strak geregeld.

Deze reewegen of kerkepaden hebben het ook duizend jaar vol gehouden. Ze bestaan nog en u kunt ze belopen. Van Yde naar Vries loopt een Kerkweg en van Eext naar Anloo ook. Het dorp Eext kent zowel een Kerkweg (richting Anloër kerk) als een Kerkstraat, die hoort bij de in 1841 gestichte dorpskerk. Vanaf Balloo voert een kerkepad naar de Jacobuskerk van Rolde. Elders in Noord-Drenthe ligt een oeroude zandweg die dwars over de akkers van Zuidvelde naar Norg voert. Die heet nu ook officieel 'Reeweg'. U kunt het lezen op een straatnaambordje.

Romaanse kerk en Gotisch koor

Alle oorspronkelijke (bakstenen) Romaanse kerken, die vanaf de twaalfde eeuw tot stand kwamen, liggen in de oost-westrichting. De kerken van Vries, Eelde, Peize, Noord- en Zuidlaren, Roden, Norg –eigenlijk in heel Noord-Nederland en Ostfriesland. Het koor met het altaar ligt op het oosten en de ingang onder toren is op het westen. Zo'n toren met minstens twee verdiepingen vóór de ingang van de eigenlijke kerk, heet het 'Westwerk'. De middeleeuwse oriëntering op het oosten is een symbolisch element. Het is de kant van de opgaande zon en het oosten is het symbool van de Verlosser – vandaar komt het heil.

De Gotische bouwstijl raakt omstreeks de dertiende eeuw in zwang, via Franse invloeden. Gotische kerken hebben hoge ruimten, waarin de muren zoveel licht moeten doorlaten dat ze amper meer steun konden bieden. Daardoor moesten er steunberen of luchtbogen bijkomen. In de overgangperiode van Romaans naar Gotisch is er vanuit Groningen enige invloed op de Drentse kerkenbouw geweest. In het Drentse Aa-gebied vallen vooral de vijftiende eeuwse veranderingen richting gotische stijl op, zoals de hogere muren en spitsboogvensters bij de kerken van Vries, Zuidlaren en Anloo.

Roldertoren als 'mikpunt'

De kerktoren van Rolde was niet alleen een baken voor reizigers op de eindeloze heidevlakten, hij diende ook als richtpunt voor een z.g. 'torenverkaveling'. Als u de kaart erbij pakt, ziet u ten zuiden van Rolde een aantal wegen en percelen natuurgrond taps toelopen – met de punt naar het dorp gekeerd. Het is een landschappelijke en cultuurhistorische erfenis uit vorige eeuwen. Tot 1848 waren alle boerengronden in de marke Rolde gemeenschappelijk bezit. Een situatie die al bestond, zo lang het markensysteem van gemeenschappelijk boerenbestuur in gebruik was. Mede om vernieuwingen in de landbouw en landgebruik mogelijk te maken –en gestimuleerd door de toenmalige projectontwikkelaars- kwam er een wet die gebod om het gemeen bezit te verdelen, zodra een 'gerechtigde in de marke' daar om vroeg.

In Rolde gebeurde de scheiding van ‘gemeen bezit’ op aanvraag van ‘vrömd volk’, medegerechtigden van buiten de dorpskring “wat weinig enthousiasme teweeg bracht”. Of dat de reden was, staat nergens, maar men koos voor de makkelijkste methode van verdeling: het land opdelen met de Roldertoren als middelpunt. De taps toelopende percelen waren uiterst onhandig in gebruik, wat het Drents Landbouw Genootschap noodzaakte om zijn afkeuring uit te spreken over deze ‘kylende percelen’. Tegenwoordig zijn vooral de schuin toelopende percelen die bos en heide bevatten, nog als zodanig herkenbaar plus een aantal wegen ‘richting Roldertoren’. Een bijzondere z.g. torenverkaveling, die in de 21ste eeuw nog steeds zijn sporen nalaat.

Kerktorens als bakens te velde

De forse kerktorens zijn altijd een bakens te velde gebleven. Kijk maar om u heen als u ergens rondstruint. Over het Balloërveld is de Roldertoren uw bakens, evenals op het Eexterveld. Daar komt soms ook even de kerktorens van Anloo in beeld. In het Noordenveld krijgt u in het open beekdalland de Vriezer kerktorens in het vizier. In het laaggelegen Drents-Groninger veenland in de benedenloop van de Drentse Aa tenslotte, bij het Hoornsche Diep en de Oude Aa, staan de kerktorens van Haren en Groningen u op weg te helpen. Beiden staan op de Hondsrug, maar de ‘Olle Grieze’ is de oudste en bekendste. De eerste steen voor deze massieve, uit Bentheimer zandsteen opgetrokken, torens is gelegd in 1469. Deze oorspronkelijk geelachtige bouwsteen kleurt donker na verloop van tijd, wat deze bijnaam opleverde.

In ‘Stad’ zelf komt de Aa-kerk in beeld, die omstreeks 1200 als kapel begon op de oorspronkelijke oever van het riviertje. Reeds in 1220 werd het de tweede parochiekerk in Groningen, gewijd aan Maria en Sint Nicolaas, beschermheilige van kooplieden en schippers. De Aa-kerk als geestelijk bakens dus, in het v.m. ‘schipperskwartier’ van de stad, aan de boorden van de Drentse Aa.

Even verder stroomafwaarts in de stad is een ander, meer werelds, bakens te zien. Bij ‘de Sleutel’ op de hoek Noorderhaven–Hoge der Aa hangt een bierton uit. Het herinnert aan de ca. vijftig bierbrouwerijen in de middeleeuwen, die het goede, heldere Drentse Aa-water als grondstof benutten...

Paard als windwijzer

Je zou denken, dat overal op de kerktorens een weerhaan als windwijzer staat. Het is op zijn minst 'gebruikelijk' te noemen en het past ook in de christelijke symboliek (zie www.tuttel.com/vandingenendeuntjes/inweerenwind). Als u via de link het windwijzer-artikel gelezen heeft, weet u dat er meer mogelijkheden zijn. De bazuinengel, de zwaan en het schip hebben eveneens een christelijke achtergrond. Maar in Noord-Drenthe en in Groningen bestaat een voorkeur voor het paard als windwijzer op kerktorens. Niet alleen op de toren overigens. In Eelde staat het haantje op het torentje, terwijl het paard op het kooreind prijkt. In Vries heeft eveneens een windwijzerpaard op het koor gestaan. Het paard als windwijzer is te zien op de Martinitoren te Groningen en op de kerktorens te Noordlaren, Peize en Gieten.

Waarom een paard? Daarvoor zijn verschillende theorieën bedacht. Het paard als mythisch 'stormdier' - als Saksisch stamdier - zou bliksem en andere rampen afweren. Reden waarom de paardenkoppen aan de uiteinden van de windveren vroeger op daken van boerderijen of schuren in zwang waren. Voor het paard op de Martinitoren is zelfs een speciale betekenis bedacht, namelijk 'hulde aan de landbouw'. Ook is geopperd, dat een paard als windwijzer op kerktorens te maken heeft met kerken die gewijd zijn aan een heilige 'te paard'. Daarvan kennen we er vier: Sint Joris, Sint Nicolaas, Sint Maarten (de Dom in Utrecht heeft een Sint Maarten te paard) en Sint Jacob. De Jacobuskerk te Rolde heeft echter een bazuinengel als windwijzer.

Dus? U gebruikt de kerktorens maar als baken, net als vroeger, en laat het verder maar waaien.

Jan Tuttel (30okt2002)

Een kortere versie van deze tekst is in december 2002 gepubliceerd op de website van het 'Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa' www.drentscheaa.nl